

Simona POPAN

Mecanisme informale de justiție în perioade post-conflictuale. Studiu de caz: Ruanda și Burundi

Ruanda și Burundi au devenit cunoscute pe plan internațional prin evenimentele sângheroase din istoria lor recentă, post-independentă. Ruanda a înregistrat în 1994 genocidul cu cea mai mare rată de exterminare din istoria umanității¹. În aproape 100 de zile, între 6 aprilie și 19 iulie, aproximativ 1.000.000² de persoane, dintre care marea majoritate de etnie tutsi, și-au pierdut viața. În Burundi, evenimentele sângheroase din perioada 1993-1999 au făcut aproximativ 300.000³ victime. Sub pavăza convențiilor internaționale privind reprimarea genocidului și a crimelor împotriva umanității, precum și a unei operațiuni ONU de menținere a păcii prezente în Ruanda în timpul derulării genocidului, este greu de imaginat ca astfel de violențe au putut să aibă loc la sfârșitul secolului trecut. În urma acestui eșec al umanității și al sistemului de drept internațional, guvernul ruandez și burundez au luat în considerare recurgerea la mecanisme tradiționale de soluționare și reconciliere post-conflictuală.

Scopul acestui articol este de a prezenta aceste mecanisme de justiție alternative la jurisdicțiile de drept comun. În cele ce urmează, după analiza premiselor istorico-socio-juridice care au condus la genocidul din Ruanda, respectiv la masacrele/genocidul din Burundi (Capitolul 1), vom analiza pe rând următoarele mecanisme informale de justiție: tribunalul „gacaca” în Ruanda (Capitolul 2), respectiv instituția „bashigantahe” (Capitolul 3) și Comisia Veritate și Reconciliere în Burundi (Capitolul 4). În final, vom proceda la o apreciere generală cu privire la conformitatea acestor instituții cu instrumentele internaționale de protecție a drepturilor omului la care Ruanda și Burundi sunt parte (Capitolul 5).

1. Premise istorico-socio-juridice care au condus la genocidul din Ruanda (1994) și masacrele/genocidul din Burundi (1972 și 1993)

Ruanda și Burundi sunt două țări surori și vecine în Africa Centrală și de Est, cu o geografie similară, o structură socială și o istorie relativ comună. Cu o tradiție regală încă din vremuri îndepărtate, Ruanda și Burundi au fost încredințate prin Conferința

---

¹ Rata de exterminare în genocidul ruandez a fost de trei ori mai mare decât cea din timpul holocaustului; K. Cain, H. Postlewait, A. Thomson, True stories from a war zone, Londra, Ebury Press, 2004, p. 191.

² www.inkiko-gacaca.gov.rw și <http://web.amnesty.org/library/Index/ENGAFR470082004?open&of=ENG-RWA>; din cele 1.000.000 de victime aproximativ 300.000 au fost copii.

³ <http://www.icglr.org/asp/about.asp>.

de la Berlin⁴ din 1885 Germaniei, făcând parte sub denumirea de Ruanda-Urundi din „Africa Germană de Est”. În 1894, intrând pentru prima oară în Ruanda și Burundi, devenite colonii fără ca măcar regii de atunci (tradiționali numiți „mwami”) să aibă idee de această colonizare rapidă, coloniștii germani au găsit o populație cu o structură socială și administrativă foarte complexă, ceea ce i-a determinat să adopte un stil de colonizare indirectă, fundamentată pe structura socială și politică deja existentă.

Tradițional, structura socială ruando-burundeză se bazează pe un sistem divizionist, constituit din trei etnii, considerate de unii teoreticieni chiar „caste sociale”⁵, cu caracteristici fizice distinctive⁶. *Hutu*, agricultori *bantu* veniți din Africa centrală, sunt scunzi și cu nasul plat, reprezentă etnia majoritară, fiind în proporție de aproximativ 85% din totalul populației. *Tutsi*, tradițional crescători de animale de origine nord-africană, sunt înalți (uneori mai înalți de 2m) și cu nasul drept, ascuțit, și reprezintă 14%. *Twa* sau pigmeii, mai ating circa 1%. Aceste clase sociale au conviețuit de-a lungul secolelor în relativă armonie, lucru confirmat de tradiția lor orală⁷, care arată că o fluctuație de la o castă la alta era posibilă⁸. Însă, între *tutsi* și *hutu* a existat întodeauna un raport feudal. *Tutsi* era suzeranul, iar *hutu* vasalul.

Diviziunea socială între aceste etnii s-a adâncit profund după ce Ruanda-Urundi a devenit „colonie” belgiană⁹, în urma invaziei belgiene din 1916. Este de remarcat că, la acea dată, recurgerea la utilizarea forței în relațiile internaționale nu era interzisă, ea fiind pusă în afara dreptului internațional abia în 1928 prin Pactul Briand-Kellog. De aceea, invazia belgiană asupra Ruanda-Urundi a fost considerată ca un «just-titlu» pentru dobândirea acestui teritoriu, ceea ce a făcut ca în 1919 Societatea Națiunilor să recunoască anexiunea și să acorde Regatului Belgian un mandat de administrare asupra Ruanda-Urundi, mandat care va fi reconfirmat în 1923. Odată cu crearea Organizației Națiunilor Unite, în 1945, Ruanda-Urundi este plasată sub regimul de tutelă al Națiunilor Unite, iar Belgia devine răspunzătoare pentru administrarea acestor teritorii în fața Consiliului de Tutelă al ONU¹⁰.

Spre deosebire de colonizarea germană, belgienii au adoptat un stil de colonizare directă, înlăciind structurile de putere și promovând etnia *tutsi* în administrația locală. Mai mult, în 1935, în urma unui recensământ, coloniștii belgieni au oficializat această stratificare socială prin eliberarea de cărți de identitate în care era menționată

⁴ Prin Conferința de la Berlin din 26 februarie 1885 marile puteri coloniale de la acea vreme și-au împărțit sfera de influență asupra Africii.

⁵ R. Kapuscinski, Ebène, Varsovie, Pocket, 2000, p. 191.

⁶ Ph. Gourevitch, Nous avons le plaisir de vous informer que demain nous serons tués avec nos familles - chronique rwandaises, Editions Denoël, 2002, p. 65-68 .

⁷ Ruanda și Burundi au o tradiție orală, scrisul fiind introdus abia la începutul secolului XX, odată cu primii colonizatori.

⁸ Spre exemplu, un *hutu* care avea un anumit număr de vaci putea fi acceptat în clasa *tutsi*.

⁹ Deși în practică Ruanda-Urundi a fost o veritabilă colonie belgiană, oficial a fost un protectorat, ca urmare a mandatului acordat de Societatea Națiunilor care a fost ulterior reconfirmat de Națiunile Unite.

¹⁰ Consiliul de Tutelă al ONU este stabilit potrivit Capitolului XII al Cartei ONU; un număr de 11 teritorii au fost puse sub acest regim.

apartenență la una dintre cele trei etnii. Ulterior, în timpul genocidului din 1994, aceste cărți de identitate au fost folosite pentru identificarea *tutsi*. Pe de altă parte, misionarii belgieni veniți în Ruanda-Urundi au susținut emanciparea clasei *hutu*¹¹. Din ce în ce mai mulți *hutu* au început să fie educați în școlile catolice și susținuți de către preoții albi în lupta de clasă *anti-tutsi*.

După dobândirea independenței în iulie 1962, prin exercitarea dreptului la auto-determinare recunoscut fostelor colonii prin Declarația Națiunilor Unite privind acordarea independenței țărilor și popoarelor coloniale din 1960¹², istoria ruando-burundeză, până atunci aproape comună, ia o turnură foarte diferită. De aceea, în cele ce vor urma, vom prezenta separat evoluția evenimentelor ce au condus la genocidul din Ruanda, respectiv la masacrele/genocidul din Burundi.

a) Ruanda în perioada post-colonială

În Ruanda de după independență, clasa *hutu* preia puterea și încearcă să își impună prin forță supremacia la toate nivelurile: educațional, administrativ, politic, social etc. Puterea *hutu* introduce un sistem de „cotă”¹³, potrivit căruia *tutsi*, până atunci majoritari în toate structurile socio-politice, pot fi reprezentați în limita procentului etnic pe care îl reprezentau raportat la totalitatea populației. Adică, *tutsi* aveau dreptul la numai 14% din totalul locurilor în școli, din administrația publică, din locurile de muncă disponibile etc. La nivel politic, a fost impus un sistem de partid unic *hutu*, cu o doctrină exclusivistă.

În fața acestei discriminări sociale, dublată de valuri de violență care au cauzat zeci de mii de victime în rândul *tutsi*, aceștia din urmă au luat calea exilului în țările vecine, în special în Burundi și Uganda unde au început să se organizeze într-o mișcare de eliberare *anti-hutu*. În 1987, *tutsi* exilați în Uganda au constituit Frontul Patriotic Ruandez (FPR), care a avut un rol determinant în stoparea genocidului din 1994. Doar trei ani mai târziu, în octombrie 1990, FPR invadează nordul Ruandei cu scopul de a prelua puterea și de a instaura un sistem democratic. Din acest moment, pentru puterea *hutu* devenise clar că FPR reprezintă o reală amenințare, lucru ce a determinat sporirea, cu ajutor extern îndeosebi francez, a armatei *hutu* și formarea unei milii civile de formație *hutu*, numită *interahamwe* sau „cei care luptă împreună”. Scopul lor era de a elimina orice viitoare atacuri și, indirect, de a elimina clasa *tutsi*. Rolul *interahamwe* în derularea genocidului a fost covârșitor.

La 6 aprilie 1994, un avion ce avea la bord pe președintii *hutu* ruandez și burundez este doborât în apropierea aeroportului din Kigali de forțe armate încă necunoscute până în prezent. La câteva ore de la acest atentat, sub acest pretext, se declanșă genocidul în vederea exterminării etniei *tutsi*. Armata președințială împreună cu *interahamwe* a blocat principalele căi de acces și masacrarea *tutsi*-lor

¹¹ De fapt, după ce s-au bazat câteva decenii pe etnia *tutsi* în administrarea țării, administrația belgană și-a schimbat radical atitudinea cu câțiva ani înainte de dobândirea independenței sprijinindu-i pe *hutu*, ceea ce a accentuat animozitățile interetnice.

¹² A se vedea Rezoluția Adunării Generale nr. 1514/1960.

¹³ Ph. Gourevitch, op. cit., p. 93.

s-a dezlănțuit cu o ampoare inimagineabilă, neîntâlnită până în prezent în istoria modernă a umanității. Din 6 aprilie până pe 19 iulie 1994, când forțele FPR au preluat controlul asupra întregului teritoriu ruandez, aproximativ 1.000.000 de *tutsi* și *hutu* moderați și-au pierdut viața în probabil cel mai atroce genocid care a avut loc vreodată.

Comunitatea internațională și în special Națiunile Unite¹⁴ au asistat neputincioase la această dezlănțuire de forțe malefice. Națiunile Unite în special, care au fost prezente în Ruanda încă din octombrie 1993 printr-o misiune de menținere a păcii MINUAR¹⁵ (*Mission d'assistance des Nations Unies au Rwanda*), au eşuat lamentabil în prevenirea genocidului¹⁶. Cu trei luni înainte de declanșarea genocidului, pe 11 ianuarie 1994, fiind informat de surse neoficiale, comandantul MINUAR, Romeo Dallaire, a informat Departamentul ONU pentru operațiunile de menținere a păcii despre planificata exterminare a *tutsi* de către *hutu*. Nicio măsură nu a fost întreprinsă, MINUAR fiind instruit să respecte regulile privind neutralitatea și imparțialitatea misiunilor de menținere a păcii în situații conflictuale¹⁷. Este de remarcat că MINUAR a fost cea de-a XVIII-a misiune de menținere a păcii stabilită sub capitolul VI din Carta ONU, capitol care nu autoriza recurgerea la forță armată. Chiar mai mult, pe 21 aprilie, în timp ce valul genocidar atingea ampioarea maximă, Consiliul de Securitate, prin Rezoluția 912, a autorizat reducerea MINUAR de la aproximativ 2.500 la 270 militari de menținere a păcii¹⁸. Fără a insista asupra considerentelor care au condus la această decizie, merită menționat că Secretarul General ONU de atunci, Boutros-Boutros Ghali, a ezitat să folosească în intervențiile sale în fața Consiliului de Securitate termenii de „genocid” sau „exterminare pe motive etnice”¹⁹, calificări care ar fi obligat ONU să întreprindă o acțiune rapidă pentru a preveni genocidul²⁰.

¹⁴ L. Polman, *We did nothing. Why the truth doesn't always come out when the UN goes in*, Amsterdam, Penguin Books, 2004, p. 180.

¹⁵ MINUAR fost creată în 5 octombrie prin Rezoluția Consiliului de Securitate a ONU nr. 872/1993 cu scopul de a implementa Acordul de partajare a puterii semnat în august 1993 la Arusha în Tanzania între reprezentanții *hutu* și *tutsi*; prin acest acord, cunoscut sub numele de Acordul de la Arusha, puterea *hutu* se angaja să stabilească ordinea de drept pe plan intern și să promoveze o politică care să îi includă pe *tutsi* în structurile de decizie, inclusiv includerea FPR în armata națională ruandeză. MINUAR a fost pus sub comanda locotenentului-general canadian Roméo Dallaire și a devenit operațională la sfârșitul lui octombrie.

¹⁶ R. Dallaire, *J'ai serré la main du diable - La faillite de l'humanité au Rwanda*, Toronto, Editions Libre Expressions, 2003, p. 632-635 (Romeo Dallaire a fost comandantul forțelor de menținere a păcii în Ruanda în perioada genocidului).

¹⁷ M. Barnett, *Eyewitness to a Genocide - the United Nations and Rwanda*, Londra, Cornell University Press, 2002, p. 14.

¹⁸ Menționăm că la acea vreme șeful Departamentului Operațiunilor de Menținere a Păcii era chiar actualul Secretar General - Kofi Annan.

¹⁹ Boutros-Boutros Gali a fost ulterior „recompensat” de către francezi, fiind numit între 1997-2002 Secretarul General al Francofoniei.

²⁰ Este de remarcat că, la Summitul Milenar din septembrie 2005, este afirmată pentru prima dată responsabilitatea comunității internaționale de a întreprinde acțiuni colective, inclusiv sub Capitolul VII, în cazul în care autoritățile naționale eșuează să protejeze populația

Abia în mai 1994²¹, Boutros-Boutros Gali a renunțat să utilizeze noțiunea de „război civil” și a utilizat termenul corespunzător situației reale, și anume „genocid”²². În spatele acestei impardonabile ezitări se afla probabil și o anumită convingere a Secretarului General Boutros-Boutros Gali că o intervenție sporită a Națiunilor Unite, eventual acționând sub capitolul VII al Cartei ONU, nu ar fi fost autorizată, fiind obstrucționată de veto-ul Statelor Unite²³.

b) Burundi în perioada post-colonială

Dacă în Ruanda post-colonială etnia *hutu* a preluat imediat puterea la nivel politico-administrativ și social, în Burundi situația se prezintă total diferit. și anume, în perioada 1962-1993, elita *tutsi* este cea care se află la putere prin intermediul partidului unic de formăție *tutsi* - UPRONA, care a dominat întreaga viață politico-socială de după 1962. Istoria burundeză post-independență este în fapt un joc de putere marcat de o succesiune de lovitură de stat între reprezentanții *tutsi* (1966, 1976, 1987), care prin intermediul armatei, un instrument în mâna minorității etnice *tutsi*, încearcă se prevină orice formă de emancipare, reprezentare socială și preluare a puterii de către *hutu*. Reprimarea clasei *hutu* a culminat cu „masacrele” din 1972.

În 1972, urmare a unei nereușite tentative de preluare a puterii de către *hutu*, *tutsi* recurg la o reprimare sângeroasă a clasei *hutu*, care a cauzat aproximativ 250.000²⁴ de victime în rândul etniei *hutu*. Baia de sânge din 1972 este pe drept cuvântul considerat „un veritabil genocid al elitei *hutu*”²⁵ întrucât într-o perioadă de aproximativ șase luni armata *tutsi* a masacrăt 85% din intelectualitatea *hutu*. „Genocidul uitat” al *hutu* din 1972²⁶ are o importanță capitală în înțelegerea evoluției evenimentelor de mai târziu. În octombrie 1993, ca urmare a asasinării primului președinte *hutu* democratic ales²⁷, clasa *hutu* „se revanșează” pentru toate valurile de violențe suferite de-a lungul istoriei. Un val de masacre îndreptat de data aceasta împotriva populației civile *tutsi*, pornit de către suporterii *hutu* ai președintelui asasinate, a cauzat imediat după *putch*-ul din octombrie 1993 moartea a zeci de mii de *tutsi*. Ulterior, între 1993-1999, aproximativ 300.000 persoane (*tutsi* și *hutu*) și-au pierdut viață și încă pe atâtea s-au refugiat în țările vecine, în special Tanzania.

împotriva genocidului, crimelor de război și crimelor contra umanității (a se vedea Rezoluția proiect a Adunării Generale ONU – A/60/L.1 – parag. 135).

²¹ M. Barnett, op. cit., p. 15.

²² Termenul de genocid provine din grecescul „*genos*” care înseamnă rasa sau trib și latiniscul „*caedere*”, care înseamnă a ucide; noțiunea a fost utilizată pentru prima dată în 1940 de către Raphael Lemkin, nefiind utilizat nici de Tribunalul de la Nurenberg.

²³ 18 soldați americani din trupele de menținere a păcii au fost omorâți în octombrie 1993 în Somalia, ceea ce determină retragerea trupelor americane și reconsiderarea politicii SUA cu privire la operațiunile de menținere a păcii.

²⁴ J.E. Mabe, Das Afrika Lexikon, Stuttgart, Franz Spiegel Buch GmbH, 2001, p. 113.

²⁵ J.-P. Chrétien, M. Mukuri, Burundi, la fracture identitaire, Paris, Editions Karthala, 2002, p. 141.

²⁶ Raportul Comisiei ONU de anchetă judiciară din 1985, aşa-numitul raport Whitaker, numește masacrele *hutu* din 1972 drept genocid.

²⁷ În iunie 1993 Melchior Ndadaye, un *hutu* moderat, câștigă alegerile președințiale.

Spre deosebire de Ruanda, unde evenimentele din 1994 sunt astăzi calificate fără îndoială drept crime de genocid, în Burundi situația este mult mai încețoșată. Ea se datorează și faptului că, pe când în Ruanda comunitatea internațională a luat, prin intermediul Națiunilor Unite, o poziție imediată în vederea pedepsirii responsabililor pentru genocidul din aprilie-iulie 1994²⁸, creând Tribunalul Penal Internațional pentru Ruanda (în continuare TPIR), în Burundi nu s-a ajuns la acest nivel. Până în momentul de față, Națiunile Unite s-au angajat doar în discuții privind crearea unei camere penale speciale în cadrul sistemului jurisdicțional burundez (a se vedea capitolul 4 de mai jos). Până la instituirea ei, un nor de confuzie, alimentat evident politic, planează asupra încadrării juridice a acestor evenimente.

Unul dintre motivele pentru care există un dezacord cu privire la numărul crimelor de genocid care au avut loc în trecut, nu numai în Burundi și Ruanda, dar și pe plan mondial, este că primele condamnări penale pentru crime de genocid datează abia din anii '90²⁹. Conform Convenției de la Geneva din 1948 privind prevenirea și pedepsirea crimei de genocid, ratificată de altfel de Burundi, genocidul este definit ca „un act comis cu intenția de a distrunge, în totalitate sau parțial, un grup național, etnic, rasial sau religios”³⁰. Potrivit mai multor opinii, cel puțin în cazul masacerelor din 1993 din Burundi, acest element psihologic de exterminare a etniei *tutsi* de către etnia hutu nu ar fi existat. Elementul subiectiv care a condus la aceste evenimente ar fi în fapt ideea de auto-apărare și emancipare în vederea obținerii de drepturi socio-politice depline.

Fără a intra în detalii cu privire la dialectica acestor violențe greu de imaginat sau în dezbatere cu privire la calificarea și natura lor juridică, care nu ar constitui tema prezentului articol, menționăm că problematica ciclurilor de violențe în Ruanda și Burundi este extrem de complexă și urmează un principiu al „vaselor comunicante” sau al „jocurilor de oglinzi”, prin care imaginile crimelor comise împotriva unui grup reclamă răzbunare contra altui grup, atât pe plan intern, cât și de cealaltă parte a frontierei. Prin urmare, analiza juridică a acestor evenimente, cât și a mecanismelor informale de justiție care au fost instituite pentru judecarea responsabililor lor, trebuie înțeleasă dintr-o perspectivă particulară, care să confere flexibilitate și suplețe gândirii strict juridice de formăție europeană. În cele ce urmează, vom prezenta pe rând mecanisme tradiționale de justiție la care au recurs guvernul ruandez și burundez în încercarea de a restabili ordinea de drept în perioada post-conflict.

²⁸ În 8 noiembrie 1994, prin Rezoluția Consiliului de Securitate 955/1994 a fost creat Tribunalul Penal Internațional pentru Ruanda, pentru judecarea persoanelor prezumate responsabile de acte de genocid și alte violări grave ale dreptului internațional umanitar comise în Ruanda între 1 ianuarie 1994 - 31 decembrie 1994.

²⁹ J. Sarkin, Le génocide dans les ressources de la Transition, Capetown, Institut pour la justice et la Réconciliation, Salty Print, 2005, p. 45; prima condamnare pentru genocid a fost pronunțată de TPIR în cazul Jean-Paul Akayesu.

³⁰ A se vedea art. 2 din Convenția de la Geneva din 1948.

2. Gacaca³¹ - o jurisdicție tradițională participativă pentru judecarea crimelor comise în timpul genocidului din Ruanda

Cum am arătat mai sus, genocidul din Ruanda a făcut aproape un milion de victime într-o perioadă de aproximativ 100 de zile. Imediat după preluarea controlului asupra teritoriului ruandez, forțele FPR au început represiunea și urmărirea acuzațiilor de genocid. Între mijlocul lui 1994 și mijlocul lui 1996, peste 90.000 de persoane au fost deținute în închisorile ruandeze cu o capacitate de încarcerare de maximum 18.000 de deținuți. În vara anului 1997, cifra deținuților a atins valoarea extremă de 139.400³². Este un număr mare, având în vedere populația totală a Ruandei de aproximativ 7 milioane și resursele materiale și umane extrem de reduse ale sistemului jurisdicțional de la acea vreme. Merită de asemenea de remarcat că, din cei 742 de magistrați ruandezi în funcție în aprilie 1994, doar 260 s-au întors în țară în urma exilului³³. Cifra avocaților din baroul ruandez, creat la mijlocul anului 1997, era și ea extrem de redusă, numărând nu mai mult de 44 de avocați³⁴. Cum este lesne de observat, sistemul jurisdicțional ruandez în perioada imediat după genocid era secătuit de resurse umane și materiale și se confrunta cu un număr extrem de ridicat de inculpați ce așteptau să fie judecați în închisorile supra-aglomerate din Ruanda.

În plus, jurisdicțiile penale de drept comun, cuprinzând instanțele penale ruandeze și TPIR, creat de Consiliul de Securitate a Națiunilor Unite în noiembrie 1994³⁵ special pentru judecarea acuzațiilor de genocid, au reușit să judece doar un număr foarte redus de cazuri. Până în 2001, doar 6000 de cazuri au fost judecate de către tribunalele ruandeze³⁶, iar TPIR a pronunțat între 1994-2002 doar 8 condamnări³⁷. În fața acestei situații greu de soluționat chiar și de un sistem consolidat de justiție, în lupta contra impunității acuzațiilor de genocid, guvernul ruandez a recurs la o formulă

³¹ A se citi în română „gaceacea”; noțiunea de „gacaca” provine din „umucaca”, care în limba locală – kinyarwanda – înseamnă o specie de iarbă. „Gacaca” denotă astfel „justiție pe iarbă”, întrucât judecata se făcea de regulă în aer liber, la umbra unui copac.

³² Amnesty International, Gacaca: une question de justice, index AI: AFR 47/007/02 EFAI, Londra, noiembrie, 2002, p. 5.

³³ C. Ntampaka, Le retour à la tradition dans le jugement du génocide rwandais: le gacaca, justice participative, articol, Namur, 2002, p. 2.

³⁴ Amnesty International, op. cit., p. 9.

³⁵ A se vedea Rezoluția 955 a Consiliului de Securitate a Națiunilor Unite, adoptată în baza art. 29 din Capitolul VII a Cartei Națiunilor Unite. TPIR își are sediul în Arusha, Tanzania. Este de remarcat că Ruanda, care era la acea dată membru nepermanent în Consiliul de Securitate, a votat împotriva constituirii TPIR, în baza principiului neamestecului în treburile interne ale statelor, dar ulterior a hotărât să coopereze cu TPIR. Colaborarea a fost suspendată în 1999, când Curtea de Apel din Haga l-a eliberat pe Jean-Bosco Barayagwiza, unul din arhitectii genocidului, pe motive procedurale, însă ulterior, ca urmare a rearestării lui, cooperarea a fost reluată.

³⁶ Avocats sans frontiers, „Les juridictions gacaca au jour le jour...”, a se vedea <http://www.asf.be/FR/FRnews/Jurisdictions.htm>.

³⁷ A se vedea <http://www.ictr.org>.

tradițională de rezolvare a conflictelor, și anume sistemul *gacaca*, pe care l-a învestit cu largi atribuții jurisdicționale.

A defini curțile *gacaca* este o sarcină destul de grea. *Gacaca* este probabil mai ușor de descris decât de definit. Ea poate fi cel mai bine înțeleasă prin referire la caracteristici, la modul de operare și la funcția catartică și de reconciliere a societății ruandze. La momentul de față, *gacaca post-genocid*³⁸ este un mecanism situat între o formulă jurisdicțională și o formulă socială de reglementare a conflictelor³⁹ al cărui rol constă, pe de o parte, în a condamna vinovații crimei de genocid din 1994 și de a face justiție victimelor acestuia, iar pe de altă parte, în a reconcilia societatea ruandeză extrem de divizată și de a înlătura blocajele etnice existente în sănul ei.

Gacaca a fost la origine un forum de rezolvare a conflictelor existente în cadrul familiei și al comunității ruandze. Ea nu a fost un forum de administrare a justiției punitive, ci mai degrabă a avut o funcție de mediare a conflictelor și de reconciliere a părților. Violarea anumitor norme sociale echivala cu o ruptură a ordinii comunitare și ca urmare toți membrii comunității erau implicați și devineau „părți” la respectivul conflict⁴⁰. Răspunderea, atât penală, cât și civilă, era colectivă. De fapt, ideea de justiție punitivă în sine, ca și dihotomia între drept civil și drept penal, nu a fost cunoscută tradițional în cultura ruandeză și în marea majoritate a culturilor juridice africane. Pedeapsa cu închisoarea a fost de asemenea o sanctiune necunoscută, întrucât ea permite izolarea criminalului și înrăuirea acestuia. De aceea, rolul tradițional al *gacacei* era nu de a stabili vinovăția⁴¹ și de a aplica anumite norme juridice într-o manieră coerentă, coercitivă, ci de a restabili armonia și coeziunea socială⁴² întrucât părțile la conflict compăreau în fața *gacaca* de bunăvoie și erau gata să accepte hotărârea acesteia.

Pornind de la aceste funcții ancestrale ale *gacacei*, centrate în jurul ideii de soluționare pașnică a conflictelor sociale, *gacaca* a fost instituționalizată de guvernul ruandez prin Legea organică nr. 40/2000 intrată în vigoare în ianuarie 2001. Legea nr. 40/2000 a fost folosită ca principal mecanism jurisdicțional în lupta contra impunității responsabililor de crimele de genocid și alte crime contra umanității comise între 1 octombrie 1990 și 31 decembrie 1994. Legea 40/2000 a fost abrogată odată cu intrarea în vigoare a Legii organice nr. 16/2004 în iunie 2004, astfel că analiza

³⁸ În kinyarwanda, *gacaca* post-genocid este cunoscută sub denumirea de *Inkiko Gacaca*.

³⁹ C. Ntampaka, op. cit., p. 5.

⁴⁰ S. Vandeginste, Justice, Reconciliation and reparation after genocide and crimes against humanity: the proposed establishment of popular *gacaca* tribunals in Rwanda, All-Africa Conference on African Principles of Conflict Resolution and Reconciliation, United Nations Conference Centre, Addis Ababa, 8-12 November 1999, p. 16.

⁴¹ Idem.

⁴² Deciziile pronunțate de *gacaca* puteau fi inuste, însă ceea ce era important era restabilirea păcii sociale. De fapt, într-un studiu cu privire la conformitatea deciziilor curților *gacaca* cu ordinea de drept modernă s-a remarcat că doar 45% din hotărârile pronunțate de *gacaca* erau conforme cu legea, iar restul de 55% constituiau o violare a normelor de drept; totuși s-a înregistrat o aderență foarte mare la aceste hotărâri, tocmai datorită rolului acestora de reconciliere. Studiul a fost realizat de F. Reyntjens și este citat în S. Vandeginste, op. cit., p. 16.

juridică a curților gacaca va fi făcută în continuare în lumina dispozițiilor acestei legi. *Gacaca post-genocid* a păstrat unele caracteristici ale *gacacei* tradiționale, cum ar fi participarea populară la soluționarea conflictului și legătura strânsă cu comunitatea, dar ea diferă de *gacaca* tradițională, în special, prin implicarea ei în judecarea de cazuri penale, în care părțile sunt forțate să accepte jurisdicția curților *gacaca*, iar reinserția socială este greu de realizat.

În prezent, la toate nivelurile de jurisdicție pe întreg teritoriul ruandez sunt aproximativ 11.000 de *gacaca*⁴³, abilitate să judece cei aproximativ 100.000 de inculpați ce așteaptă să fie judecați în închisorile din Ruanda. Înainte de intrarea în vigoare a Legii 16/2004, existau patru niveluri jurisdicționale, corespunzătoare structurii teritorial-administrative, și anume : gacaca de celulă, gacaca de sector, gacaca de district și provincie. În 2004, jurisdicțiile gacaca au fost reduse, cunoșcând trei niveluri de jurisdicție, având următoarea *competență teritorială*: gacaca de celulă⁴⁴ (cu o rază teritorială la nivelul celulei), gacaca de sector (cu o rază teritorială la nivelul sectorului) și gacaca de apel (cu rază teritorială tot la nivelul sectorului).

Pentru a stabili *competența materială*, menționăm mai întâi că, potrivit Legii privind organizarea și funcționarea gacaca, autorii „infracțiunilor constitutive ale crimei de genocid și ale altor crime contra umanității comise între 1 octombrie 1990 și 31 decembrie 1994, precum și ale altor infracțiuni prevăzute de Codul penal care au fost comise cu intenția de a comite genocid sau alte crime contra umanității” se clasifică în trei categorii (a se vedea art. 1 și art. 51 din Lege).

- În prima categorie, în care gravitatea faptei este cea mai mare, intră planificatorii, organizatorii și instigatorii la genocid și alte crime contra umanității, precum și complicitii acestora. Tot în prima categorie sunt inclusi și „ucigașii de mare renume”, precum și cei care au comis acte de tortură (inclusiv actele de tortură sexuală) și infracțiunea de viol⁴⁵.

- În categoria a doua intră autorii, coautorii sau complicitii „omuciderilor voluntare sau atentatelor grave contra persoanelor care au cauzat moartea acestora”, precum și „persoanele care, acționând cu intenția de a omorî, au cauzat leziuni sau au comis alte acte de violență gravă, dar care nu au cauzat moartea victimei, precum și complicitii acestora”.

- Cea de-a treia categorie cuprinde „persoanele care au comis infracțiuni contra bunurilor”.

Jurisdicțiile gacaca sunt abilitate să judece doar autorii infracțiunilor din categoria a doua și a treia, și anume gacaca de celulă este competență să judece persoanele care au comis infracțiuni contra bunurilor (din categoria a treia), în timp ce gacaca de sector este competență să judece autorii de categoria a doua. Autorii infracțiunilor de categoria întâi sunt plasați în afara competenței materiale a gacaca, fiind judecați de instanțele competente de drept comun. Hotărârile pronunțate de jurisdicțiile gacaca

⁴³ Amnesty International, op. cit., p. 15.

⁴⁴ Celula este cea mai mică unitate teritorial-administrativă în Ruanda.

⁴⁵ Violul comis în perioade conflictuale este deseori considerat ca armă de război și incriminat drept crimă contra umanității (de exemplu, Ruanda, Congo, Burundi).

pot fi atacate doar cu apel la gacaca ierarhic superioară. Astfel, hotărârile Gacacei de Celulă pot fi atacate cu apel la Gacaca de Sector, iar hotărârile pronunțate de Gacaca de Sector împotriva infractorilor din categoria a două pot fi atacate la Gacaca de Apel (art. 41, 42, 43 din Lege). Chiar dacă condamnările pronunțate, spre exemplu, pentru cea de-a două categorie infracțională pot merge până la pedeapsa cu închisoarea pe viață, hotărârile gacaca nu pot fi atacate în fața instanțelor de drept comun.

Cât privește clasificarea în cele trei categorii, până la intrarea în vigoare a Legii din 2004, tribunalele de drept comun erau cele care stabileau încadrarea juridică a infractorilor în una din aceste categorii. În prezent însă, Prezidiul Gacaca de Celula are atribuția de a proceda la încadrarea infractorilor potrivit celor trei categorii. Data fiind slabă pregătire juridică a „judecătorilor” gacacei de celulă și subiectivismul acuzațiilor populare luate în considerare de către Prezidiul gacaca, evident că aceasta categorisire nu a fost departe de a crea abuzuri.

Jurisdicțiile gacaca au o structură piramidală și sunt formate dintr-o Adunare Generală, un Prezidiu și un Comitet de Coordonare. La nivelul celulei, Adunarea Generală este compusă din toți membrii comunității care au împlinit vîrstă de 18 ani, ceea ce conferă curților gacaca legitimitate populară. Adunarea Generală a jurisdicției gacaca de sector este compusă din prezidiile gacacei de celulă care formează sectorul respectiv. Prezidiile curților gacaca au o componentă formată din 9 membri plus 5 supleanți și sunt alese de Adunările Generale de celulă, respectiv de sector. Prezidiul jurisdicției gacaca de apel este ales de Adunarea Generală de Sector.

Alegerea membrilor prezidiului, acțiune coordonată de către o Comisie Națională, s-a făcut din rândul persoanelor care îndeplineau cumulativ următoarele condiții: aveau o integritate morală deosebită, nu au comis sau participat la comiterea infracțiunilor încadrate în categoriile infracționale enumerate mai sus, nu au fost condamnați pentru oricare altă infracțiune la o pedeapsă mai mare de sase luni și care nu manifestă „spirit divizionist și de discriminare”. Selecția a avut loc în cadrul unor reuniuni publice, în cadrul cărora toate persoanele adulte puteau să critice, să accepte și să respingă în mod deschis candidatura persoanelor propuse de către reprezentanții lor în „nyumba kumi” (unitate compusă din 10 gospodării)⁴⁶. În prezent sunt aproximativ 250.000 de mii de „judecători” gacaca⁴⁷. În primele luni ale anului 2002, înainte de intrarea în funcție, judecătorii gacaca din prezidiu au beneficiat de un scurt stagiu de formare profesională din partea unor profesioniști ai dreptului, majoritatea magistrați, pe teme precum: principii elementare de drept, rezolvarea conflictelor, etică juridică, resurse umane, gestiune financiară etc. Majoritatea actorilor internaționali în domeniul apărării drepturilor omului pun la îndoială eficiența și pertinența acestei inițieli în materie de drept penal, data fiind complexitatea juridică a infracțiunilor supuse judecății gacaca și contextul socio-politic deosebit de tensionat.

⁴⁶ Amnesty International, op. cit., p. 15.

⁴⁷ Judecătorii gacaca sunt numiți *inyangamugayo*, ceea ce în kinyarwanda însemenă „oameni integri”.

Procesul acuzațiilor de genocid în fața curților gacaca se desfășoară în trei etape⁴⁸. O prima etapă constă în găsirea adevărului cu privire la evenimentele care au avut loc în timpul genocidului. Această sarcină este realizată de însăși comunitatea locală prin intermediul Adunării Generale de la nivelul celulei, care împreună cu Prezidiul va întocmi apoi trei liste: o listă cu persoanele care au decedat în timpul genocidului în respectiva celulă; o fișă individuală pentru fiecare victimă care a locuit în acea celula înainte de genocid; o listă a acuzațiilor de genocid. În a doua etapă, gacaca prodează la o clasificare a acuzațiilor în una dintre cele trei categorii. Cea de-a treia etapă constă în judecata propriu-zisă în fața curții gacaca competente să judece respectiva categorie de inculpați. Judecata gacaca are loc în aer liber cu o largă participare a comunității (care este de altfel obligatorie prin lege), dar fără participarea procurorului, rolul acestuia fiind într-o oarecare măsură preluat de însăși comunitatea locală.

Jurisdicțiile gacaca, prin organul de conducere – Prezidiul, corespondentul completului de judecată –, exercită toate competențele și atribuțiile tribunalelor penale de drept comun în desfășurarea procesului penal: administrarea probelor, pronunțarea pedepselor privative de libertate (care pot merge până la închisoarea pe viață, dar nu și pedeapsa cu moartea⁴⁹), pronunțarea despăgubirilor civile pentru victime, punerea în detenție preventivă sau liberarea provizorie.

Referitor la sistemul gacaca există numeroase critici cu privire la respectarea drepturilor omului și în special a dreptului la un proces echitabil în cadrul judecății gacaca. Curțile gacaca nu oferă garanții de independență și imparțialitate ale unei jurisdicții penale, derivând din principiul separației puterilor în stat și al non-imixtiunii executivului în administrarea justiției. Tradițional, gacaca a fost o instituție locală autonomă, nesupusă controlului statal. În momentul de față însă, rolul statului în administrarea justiției gacaca este mai mult decât evident, populația ruandeză având motive serioase de suspiciune în ce privește coruperea judecătorilor gacaca de către oficiali ai puterii dominate de etnia tutsi.

Funcția de reconciliere și de liant social a acestui tip de justiție participativă este de asemenea contestată, dată fiind neîncrederea și suspiciunile atât ale învinuitorilor cât și ale victimelor cu privire la rolul actual al gacaca. Nu sunt puține opiniiile celor care consideră cultura tradițională ruandeză de dinainte de genocid ca fiind neadecvată în societatea ruandeză de azi. Acestea merg până la a pune în discuție rolul în sine al gacaca, întrucât dacă gacaca tradițională ar fi fost eficientă, genocidul nu ar fi avut loc⁵⁰.

⁴⁸ Cour Suprême, Manuel Explicatif sur la Loi organique portant création des juridictions gacaca, octombrie 2001, p. 18-20.

⁴⁹ Pedeapsa cu moartea este prevăzută de Codul penal ruandez și este deseori folosită în judecarea genocidarilor, dar poate fi pronunțată numai de tribunalele de drept comun.

⁵⁰ Ch. Mironko, The aftermath of Genocide: the search for justice and reconciliation, în cadrul coloconului Justice en periode post conflicts, organizat de Chaire UNESCO en Education à la paix et Resolution pacifique des conflits de l'Université du Burundi, Bujumbura 20-22 septembrie, 2005.

3. Instituția Bashingantahe în Burundi

Sistemul cvasi-jurisdicțional al *Bashingantahe* este corespondentul burundez al curților gacaca, analizate mai sus. În cele ce urmează, după o scurtă prezentare a originii, rolului și competențelor instituției *Bashingantahe* în cadrul sistemului jurisdicțional burundez, vom încerca să expunem considerentele pentru care guvernul burundez, spre deosebire de cel ruandez, a renunțat la aceasta metodă tradițională de soluționare a conflictelor în favoarea instanțelor de drept comun.

Instituția *Bashingantahe*⁵¹ are o tradiție la fel de veche ca și sistemul monarhic burundez. Tradiția burundeză preponderent orală relevă faptul că sistemul *Bashingantahe*, existent mult înainte, a fost instituționalizat în secolul al XVII-a, când *Bashingantahe*, i.e., consilierii curții regale și reprezentanții acesteia în teritoriu, devin parte integrantă a structurii juridico-administrative de atunci, specializați îndeosebi în tratarea conflictelor de natură juridică. *Bashingantahe* au reprezentat un model de etică juridico-morală a societății burundze de-a lungul secolelor, al căror rol a fost mult diluat în timpul perioadei coloniale belgiene. Odată cu introducerea sistemului de drept scris de inspirație beliană, instituția *Bashingantahe* a pierdut treptat din autoritatea morală a cărei legitimitate deriva în mod tradițional din prezervarea dreptului cutumiar. În 1943, coloniștii belgieni au procedat la o reformă a sistemului judiciar burundez⁵², care prin ierarhizarea aşa numitelor „tribunale cutumiare” pe trei niveluri – *les tribunaux de chefferies*, *les tribunaux de territoir*, *les tribunaux du roi* – și prin introducerea instanțelor moderne de drept comun, au conferit *Bashingantahe* doar un rol de auxiliari ai justiției, cu un rol mai mult consultativ.

În perioada post-independență, autoritatea morală a *Bashingantahe* este din nou afectată, întrucât treptat-treptat are loc o politicizare sistematică a instituției, care este subiectul diverselor manipulații politice din partea partidului mono-etic tutsi aflat la guvernare⁵³. La sfârșitul anilor '80, se încearcă o reabilitare a acestei instituții de drept tradițional. Dar, din perspectiva evenimentelor care au urmat asasinatului politic din anul 1993, se pune problema rolului acestei instituții în perioada de criză

---

⁵¹ Noțiunea de *bashingantahe* reprezintă pluralul temenului de *umushingantahe*, care provine din termenul de *gushinga* (sau a infige) și *intake* (bagheta din ficus) și înseamnă „cel care infige bagheta de ficus”. În terminologia actuală, *Umushingantahe* înseamnă o persoană cu calități morale și intelectuale deosebite, un înțelept al căruia spirit de dreptate nu poate fi pus la îndoială. Consiliile de *Bashingantahe* reprezintă echivalentul unor sfaturi ale batrânilor sau mai exact ale înțeleptilor unei anumite comunități. A se vedea studiul „Le rôle des systèmes non-formels de la justice dans la consolidations d'un etat de droit: le cas du Burundi”, realizat de Tracy Dexter și prof. Philippe Ntahombaye pentru Centrul de Dialog Umanitar din Geneva, Bujumbura, mai 2005, p. 11.

⁵² Ed. Philippe Ntahombaye, L'institution des Bashingantahe au Burundi – étude pluridisciplinaire, Bujumbura, 1999, p. 39.

⁵³ E. Mihigo, L'institution d'Ubushingantahe au Burundi à la lumière de la sociologie des droits de l'homme: hypothèse de recherché, Bruxelles, 2002, p. 10.

și de ce ea nu a putut să preîntâmpine crimele grave care au cuprins întregul teritoriu burundez.

În perioada contemporană, eforturile în special ale comunității internaționale⁵⁴ de resuscitare a acestui veritabil garant al ordinii, justiției și păcii sociale, au făcut ca *Bashingantahe* să fie recunoscută prin Acordul pentru pace și reconciliere în Burundi⁵⁵ și, în paralel, prin legislația burundeză. În prezent, ea face parte integrantă din sistemul judiciar, cu competență teritorială la nivelul colinelor⁵⁶. Instituția numără astăzi 34.000 de *Bashingantahe*⁵⁷ tradițional încărcate, organizați în cadrul unui Consiliu Național al *Bashingantahe*. Consiliul Național joacă, în principal, rolul tradițional de conciliere a diverselor dispute de natură juridică între membrii comunității.

În ceea ce privește *competența materială*, sistemul cvazi-jurisdicțional *Bashingantahe* este competent să soluționeze toate tipurile de diferende care pot fi soluționate în echitate. Instituția s-a dovedit deosebit de eficientă în rezolvarea disputelor de drept succesoral (îndeosebi partajul succesoral, autentificare de testamente, certificarea succesorului șefului de familie etc.), a disputelor privind regimul matrimonial și a disputelor de drept funciar (în special privind reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor deținute de refugiați repatriați în Burundi după perioada de criză)⁵⁸. În materie penală, deși *Bashingantahe* sunt abilitați să „judece” anumite cazuri penale, ei nu pot pronunța condamnări penale, competența lor reducându-se la găsirea, în măsura posibilului, a unei soluții reciproc acceptate de către părți.

Procedura în fața „curților” *Bashingantahe* este orală, publică, contradictorie și acuzatorie și se desfășoară de regulă în două etape⁵⁹. Într-o prima etapă, *Bashingantahe* încearcă concilierea părților prin folosirea unor expresii rituale conciliatoare, prin care părțile sunt indemnate să se asculte reciproc și să ajungă la o soluție de compromis. În cazul în care această etapă eşuează, se recurge la o a doua etapă – arbitrajul. În cadrul acestei faze, *Bashingantahe* devin „judecători/arbitri” și iau o hotărâre ce urmează a fi executată de bună-credință de către părți. De regulă, conflictul se încheie prin pronunțarea hotărârii (așa numita *intahă*⁶⁰) de către *Bashingantahe*, în majoritatea cazurilor nerecurgându-se la instanțele de drept comun. Executarea hotărârii se face pe bază voluntară. În general, s-a înregistrat o aderență mare la hotărârile pronunțate, întrucât în caz de neexecutare, partea care nu execută sentința este supusă oprobriului public și deseori este ostracizată din sănul respectivei

⁵⁴ În acest sens există diverse proiecte ale agenților speciale ONU prezente în Burundi (de exemplu, UNESCO, PNUD).

⁵⁵ Acordul a fost semnat între forțele combatante la 28 august 2000 la Arusha.

⁵⁶ În sistemul administrativ din Burundi, colinele reprezintă celulele administrative de bază, urmate de zone, comune, provincii.

⁵⁷ E. Mihigo, op. cit., p. 20.

⁵⁸ Interviu cu Jean-Baptiste Ntahimpereye, Ubushingantahe – zona Kanyosha.

⁵⁹ E. Mihigo, op. cit., p. 14.

⁶⁰ *Intahă* are o triplă semnificație: în primul rând, este folosit ca un termen general corespondent noțiunilor de ordine, justiție, drept, echitate; în al doilea rând, semnifică sentință judecătorescă pronunțată de *Bashingantahe*; în al treilea rând, *intahă* înseamnă bagheta de ficus care era înfiptă în pamânt de către *Bashingantahe* la momentul final al pronunțării hotărârii.

comunități. Până la intrarea în vigoare a noii Legi de organizare judecătorească din mai 2005, instituția *Bashingantahe* a avut gradul de jurisdicție obligatorie, instanțele de drept comun putând să respingă o cerere în baza unei „excepții de necompetență materială” și să o trimită spre judecare în fața *Bashingantahe*. În prezent, această dispoziție este abrogată.

Deși a fost întotdeauna o instituție de autoritate juridico-morală de rezonanță locală, în momentul de față, *Bashingantahe* este o instituție în criză⁶¹ într-o societate care traversează și ea o perioadă de criză. Reprezentanții comunității internaționale și ai societății civile,⁶² precum și reprezentanții clasei politice s-au angajat în diverse dezbateri privind reabilitarea acestei instituții, pornind de la modelul ruandez al curților gacaca. A fost avută în vedere, mai ales, implicarea ei în procesul de reconciliere națională și de luptă contra impunității.

Este de necontestat că *Bashingantahe* reprezintă un model de integritate moralo-juridică, care a jucat de-a lungul istoriei un rol de gardian al păcii sociale și al reconciliierii interetnice. Este de asemenea de necontestat că dreptul tradițional cutumiar burundez s-a dezvoltat, chiar dacă într-o manieră ciclică, grație rolului *Bashingantahe*. Cu toate acestea, se pare că opinia majoritară a factorilor de decizie la nivel politico-juridic burundez (care contrastează în mare măsură cu cea a societății civile și comunității internaționale) este de a marginaliza rolul instituției *Bashingantahe* în rezolvarea situației post-conflictuale⁶³. În general, argumentele aduse în favoarea neimplicării *Bashingantahe* în administrarea justiției în perioada post-conflict sunt urmatoarele:

- criticiile cu privire la violările drepturilor omului (în special referitoare la violarea dreptului la un proces echitabil garantat de instrumentele internaționale de protecție a drepturilor omului) care s-au adus curților gacaca, îndeamnă guvernul burundez să recurgă la justiția formală, „modernă”, care ar prezenta, cel puțin în aparență, garanții privind protecția juridică a persoanelor;
- *Bashingantahe* judecă în echitate și nu neapărat în drept, ceea ce ar determina distorsiuni juridice greu de remediat;
- în mod tradițional, *Bashingantahe* nu pronunță condamnări penale, ei jucând un rol de reconciliatori și de „judecători de pace”;
- probitatea morală a unor *Bashingantahe* este pusă la îndoială, întrucât efectele politicării masive a instituției în perioada post-independență, în care afinitățile

⁶¹ A se vedea articolul „10ème session du Conseil National des Bashingantahe: la moralité tant sociale que publique est trop basse”, în cotidianul burundez „Le renouveau du Burundi” nr. 6649 din 28 decembrie 2005, p. 1.

⁶² <http://www.reliefweb.int/rw/RWB.NSF/db900SID/KOCA-6JZDDQ?OpenDocument> (Action Aid „Traditional peace-building în Burundi); Action Aid a întreprins o acțiune în acest sens: după o serie de ateliere de lucru și stagii de formare, Action Aid a recrutat 210 barbați și 209 femei pentru a reabilita instituția *Bashingantahe*.

⁶³ A se vedea articolul „Encore l'ombre dans les relations entre les élus locaux et les Bashingantahe”, în cotidianul burundez „Le renouveau du Burundi” nr. 6650 din 29 decembrie, p. 1.

politice și statutul social al persoanelor erau importante criterii de selecție a *Bashingantahe*, se resimt și în prezent;

- analfabetismul ridicat chiar și în rândul *Bashingantahe* pune în pericol administrarea judicioasă a justiției în conformitate cu standardele internaționale de protecție a drepturilor omului;
- instituția *Bashingantahe* s-a dovedit destul de ineficientă în prevenirea masacrelor din 1972 și a celor din 1993. Deși, în multe cazuri, extinderea pe o scară și mai mare a masacrelor a fost descurajată de intervenția conciliatoare a *Bashingantahe*, totuși mulți pun în discuție rolul acestei instituții în perioada respectivă;
- judecata în fața *Bashingantahe* nu mai este total gratuită, așa cum era în mod tradițional, dată fiind corupția generalizată care a afectat și acest sistem;
- lipsa de voință politică pentru a eradică impunitatea⁶⁴;
- ideea că implicarea *Bashingantahe* în ancheta judiciară ar afecta chiar identitatea și neutralitatea acestei instituții.

Instituția *Bashingantahe* nu reprezintă un panaceu. Cu certitudine însă, rolul și importanța ei trebuie analizate din perspectiva de ansamblu a mecanismelor formale și informale de administrare a justiției și lupta contra impunității folosite în Burundi. În acest sens, mai jos vom analiza un alt mecanism informal de justiție, complementar instituției *Bashingantahe* prin funcția acestuia de reconciliere națională, la care guvernul burundez a recurs în vederea administrării justiției în perioada post-conflictuală.

4. Comisia Veritate și Reconciliere din Burundi

Mecanismul cvasi-judiciar al Comisiilor Veritate și Conciliere a fost deseori folosit în Africa în anii '90 (de exemplu, Africa de Sud, Uganda, Congo, Sierra Leone), dar și în alte părți ale lumii care au înregistrat conflicte în trecutul apropiat (i.e. Chile, Timorul de Est, Haiti). În special în Africa, Comisiile Veritate și Reconciliere au cunoscut succese remarcabile⁶⁵, întrucât se pare că această modalitate de găsire a adevărului și reconciliere cu trecutul se înscrie într-un cadru mult mai larg al tradiției juridice, culturii și filosofiei africane, cunoscut sub conceptul de „*ubuntu*”.

*Ubuntu*⁶⁶ reprezintă o viziune africană de a vedea lumea, potrivit căreia o „persoană este o persoană numai prin prisma altor persoane”, adică *ubuntu* înseamnă

⁶⁴ Human Rights Watch, „Burundi: missteps at a crucial moment”, raport, noiembrie 4, 2005, p. 15.

⁶⁵ Truth and Reconciliation Commission (TRC) în Africa de Sud, spre exemplu, a avut un rol determinant în asigurarea tranziției de la regimul de apartheid la regimul democratic. Cu o componență de trei comisii: Human Rights Violations Committee, Reparation and Rehabilitation și Amnesty Committee, TRC a investigat abuzurile relative la drepturile omului care au avut loc în perioada 1960-1994. A se vedea <http://www.doj.gov.za/trc/trccom.htm>.

⁶⁶ Ubuntu provine din termenul de «ubu» care denotă ideea unei dezvoltări continue spre faptul de a fi și «ntu» care înseamnă a fi uman.

a „coexista cu aproapele tău”⁶⁷. Ubuntu este mai mult decât o simplă abstracțiune filosofică: *ubuntu* înseamnă reconciliere, înseamnă a restaura o relație degradată și a restabili demnitatea victimelor prin pardon. Este baza filosofică a justiției repara-toare privită ca alternativă la justiția punitivă, care caracterizează tradiția juridică africană. De aceea, reconcilierea bazată pe filosofia *ubuntu* este ideea principală pentru transformarea și surmontarea conflictelor, pentru rearanjarea relațiilor în cadrul societății africane.

Comisiile Veritate și Reconciliere nu trebuie privite ca o alternativă la calea judiciară, ci mai degrabă ca fiind complementare acesteia. Scopul lor nu este de a înlătura urmărirea penală și stabilirea răspunderii juridice, ci de a reconcilia o națiune în vederea construirii pe o nouă bază a viitorului. În general, se apreciază că o națiune care se află în conflict cu ea însăși nu este capabilă să administreze justiția într-un mod judicios, obiectiv și imparțial⁶⁸. De aceea, acest mecanism de veritate și reconciliere constituie un răspuns de compromis într-un sistem de justiție tranzitoriu.

Un alt aspect legat de legitimitatea Comisiilor Veritate și Reconciliere rezidă în încercarea de găsi o balanță între dreptul victimelor unor violări masive a drepturilor omului de a vedea culpabilitatea acestor violări judecați și de a fi despăgubite, și drepturile generațiilor viitoare de a trăi în pace și securitate. În înțelegerea întregii problematici a acestor mecanisme trebuie avut în vedere că țările care au recurs la ele ies dintr-un conflict îndelungat, în care impunitatea și încălcarea unor drepturi umane fundamentale a primat de-a lungul deceniilor. De aceea, aflarea și recunoașterea a ceea ce deseori este numită în tradiția africană ca „dreptul la veritate” se impune la modul cel mai acut.

În ceea ce privește Comisia Veritate și Reconciliere în Burundi, trebuie menționat că ea nu este încă funcțională. În momentul de față au loc discuții privind compo-nența ei. Funcționarea, organizarea și competența acesteia este reglementată prin Legea nr. 1/2004. Crearea unei Comisii Veritate și Reconciliere a fost propusă pentru prima dată prin Acordul de la Arusha. În vederea soluționării situației post-conflictuale și a stabilirii responsabilităților, acest Acord propunea un mecanism dublu format dintr-o Comisie Internațională de Ancheta Judiciară și o Comisie Națională de Veritate și Reconciliere. Sistemul avea drept scop să „stabilească veritatea cu privire la actele grave de violență comise de-a lungul conflictelor ciclice care au îndoliat Burundi în perioada de după independență și până la data semnării acestui acord, să califice crimele și să stabilească responsabilitățile, precum și să identifice vinovații și victimele. Comisia nu este competentă să califice actele de genocid, crimele contra umanității și crimele de război”⁶⁹.

⁶⁷ D.W. Nabudere, *Le génocide dans les ressources de la Transition*, Capetown, Institut pour la justice et la Réconciliation, Salty Print, 2005, p. 49.

⁶⁸ Ch. Villa-Vicentio, Executive Director - Institute for Justice and Reconciliation South Africa, *Memory, forgetting and vigilance*, în cadrul coloconului Justice en période post conflicts, organizat de Chaire UNESCO en Education à la paix et Resolution pacifique des conflits de l’Université du Burundi, Bujumbura din 20-22 septembrie, 2005.

⁶⁹ Articolul 8 din Protocolul nr. I la Acordul de la Arusha.

Din analiza de ansamblu a Acordului de la Arusha rezultă că puterile de anchetă conferite Comisiei Veritate și Reconciliere erau aproape identice cu cele ale Comisiei de Ancheta Judiciară. Acest lucru a fost observat de misiunea Națiunilor Unite pentru aprecierea oportunității creării comisiei de anchetă judiciară, în urma vizitei de lucru efectuate în Burundi în mai 2004. În raportul final de evaluare, supus analizei Consiliului de Securitate⁷⁰ – așa-numitul Raport Kalomoh – misiunea a recomandat un nou sistem constituit dintr-un „mecanism non-judiciar de stabilire a faptelor sub forma unei Comisii de Veritate și un mecanism judiciar de stabilire a responsabilităților, sub forma unei camere speciale în cadrul aparatului judiciar burundez”⁷¹. Pentru că bazele creării Comisiei Veritate și Reconciliere au fost puse prin legea mai sus menționată în scopul îndeplinirii condițiilor prevăzute prin Acordul de la Arusha, în prezent au loc negocieri între Națiunile Unite și guvernul burundez pentru înființarea camerei penale speciale, competență pentru tragerea la răspundere penală a autorilor crimei de genocid, crimelor contra umanității și crimelor de război.

Competența *ratione temporis* a Comisiei Veritate și Reconciliere se întinde până la momentul independenței, respectiv 1 iulie 1962. În ceea ce privește competența *ratione materiae*, dispozițiile actuale ale legii de organizare a comisiei par să preia textul Acordului de la Arusha citat mai sus, cu adăugarea faptului că ea va fi de asemenea competență să facă anchete pentru „stabilirea identității victimelor”⁷². Textul legii relativ la competența *ratione materiae* este extrem de neclar. Cum se observă, Comisia nu este competență să facă anchete privind calificarea crimelor de genocid, crimelor contra umanității și crimelor de război. Ea este în schimb abilită să califice „actele de violență gravă comise de-a lungul conflictelor ciclice” care au „îndoliat Burundi”. Prin urmare, este dificil de susținut că nu ar fi vorba chiar de crimele de genocid, crimele contra umanității și crimele de război. Ne întrebăm care vor fi criteriile obiective de diferențiere între aceste categorii de acte.

În ceea ce privește compoziția ei, Legea din 2004 propune o formulă de 25 de persoane exclusiv de naționalitate burundeză. Dat fiind clivajul etnic existent și suspiciunile care se ridică cu privire la o compoziție exclusiv națională, precum și costurile de finanțare ridicate, Națiunile Unite și comunitatea internațională în general recomandă o comisie mixtă, compusă din membri naționali și internaționali, cu o compoziție mult mai redusă: trei străini și doi burundezi.

Comisia va avea mari puteri de investigare, procedura în fața comisiei este contradictorie și publică, iar deciziile ei sunt definitive. Comisia, va putea, de asemenea, să acorde despăgubiri victimelor. Toate cele enumerate relevă faptul ca această comisie este gândită în fapt ca un mecanism non-judiciar, dar cu largi atribuții jurisdicționale. Coexistența a două mecanisme cu funcționare simultană sau consecutivă, unul non-

⁷⁰ A se vedea Scrisoarea, datând din 11 martie 2005, adresată Președintelui Consiliului de Securitate de către Secretarul General, Consiliul de Securitate - S/P.V. 5203.

⁷¹ A se vedea Raportul Kalomoh, Consiliul de Securitate - S/2005/158, p. 1.

⁷² Article 2, Loi no. 1/021 du 27 décembre 2004 portant missions, composition, organisation et fonctionnement de la commission nationale pour la vérité et la réconciliation.

judiciar (reprezentat de Comisia Veritate și Reconciliere) și unul judiciar (camera penală specială în cadrul aparatului judicial burundez), incită la reflecție. Care este raportul dintre ele? Deocamdată este greu de apreciat modul în care aceste două mecanisme vor funcționa, dar este de dorit ca atribuțiile lor să nu se suprapună. Ideal ar fi ca ele să funcționeze într-un raport de complementaritate, care să permită procurorului de la camera penală specială să beneficieze de rezultatele anchetelor realizate de către Comisie, iar Comisia să fie abilitată să trimită anumite cazuri spre judecata instanței penale speciale⁷³.

Este de sperat că acest sistem dublu de elucidare a faptelor din trecut, de găsire și restaurare a adevărului istoric și de tragere la răspundere penală să reprezinte, cel puțin teoretic, o garanție de administrare obiectivă și imparțială a justiției într-o perioadă de tranziție extrem de importantă pentru poporul burundez. El va contribui, se speră, la pacificarea durabilă a acestei țări.

5. Mecanismele informale de justiție ruando-burundeze și conformitatea lor cu drepturile omului

În capitolele de mai sus am făcut o prezentare a trei mecanisme informale de administrare a justiției tranziționale în perioadele post-conflictuale din Ruanda și Burundi. Prezentarea s-a axat în principal pe următoarele: organizare și funcționare, competență materială și teritorială, precum și rolul lor în procesul de reconciliere națională. De pe această bază, în cele ce urmează vom proceda la o analiză de ansamblu privind conformitatea instrumentelor de administrare a justiției cu standardele internaționale în materia drepturilor omului care derivă din convențiile internaționale la care Ruanda și Burundi sunt parte. Așa cum am arătat, Comisia Veritate și Reconciliere în Burundi nu este încă funcțională. Mai mult, conform ultimelor previziuni politice, se pare că legea ei de constituire și probabil chiar și misiunea ei vor fi radical reconsiderate în viitorul apropiat. Este de asemenea puțin probabil ca sistemul Bashingantahe, spre deosebire de gacaca în Ruanda, să fie utilizat în procesul de judecare a acuzațiilor pentru masacrele/genocidul din 1993 și din perioada ulterioară. De aceea, fără a ignora total aceste două sisteme cvasi-jurisdicționale burundeze, ne vom concentra în principal asupra jurisdicției gacaca, care este în momentul de față în plină funcționare, urmând a prezenta într-o manieră neexhaustivă anumite violări ale drepturilor omului, din perspectiva normelor internaționale în domeniul, în special a dreptului la un proces echitabil.

Gacaca, Bashingantahe și Comisia Veritate și Reconciliere sunt mecanisme informale de administrare a justiției în perioada post-conflict care, cu excepția într-o anumită măsură a Comisiei Veritate și Reconciliere, își au originea în sisteme tradiționale, înrădăcinate în cultura juridică ruando-burundeză. Sistemele tradiționale de justiție se caracterizează, în primul rând, printr-o participare pe baze voluntare a comunității la administrarea justiției, urmată în general de o acceptare voluntară a

⁷³ E. Mihigo, op. cit., p. 19.

deciziei luate sau de executarea acesteia sub presiunea socială a membrilor comunității ale cărei relații au fost anterior înfrânte. Accentul, în cazul sistemelor de justiție tradițională, cade pe restabilirea armoniei și păcii sociale prin reinserția socială a părților în cadrul comunității.

Există opinii conform cărora mecanismele de justiție din perioade de tranziție, deși constituite în baza unei legi ce le învestește cu largi atribuții judiciare, rămân sisteme extra-judiciare și de aceea nu trebuie apreciate pe baza „criteriilor obișnuite de funcționare a justiției clasice”⁷⁴. De aceea, întrebarea care se pune este de a ști dacă și în ce măsură aceste mecanisme de sorginte tradițională trebuie să respecte normele internaționale cu privire la drepturile omului. Un prim răspuns îl găsim în Declarația de la Dakar, adoptată în septembrie 1999, urmare a seminarului pe tema „Dreptul la un proces echitabil în Africa”, care statuează următoarele: „instanțele tradiționale joacă un rol determinant pe calea realizării unor societăți pacifice și exercită autoritate asupra unei proporții semnificative a populației în țările africane. Cu toate acestea, aceste instanțe prezintă serioase deficiențe, care constau în multe cazuri în încălcarea dreptului la un proces echitabil. Curțile tradiționale nu sunt exceptate de la prevederile Cartei africane a drepturilor omului referitoare la dreptul la un proces echitabil”⁷⁵.

În al doilea rând, există puține motive de a crede că delegarea administrării justiției de către stat unor asemenea instituții, în special în cazul în care acestea sunt abilitate să aplique pedeapsa cu închisoarea, ar constitui un mecanism acceptabil. Se au în vedere situațiile în care, astfel, se evită aplicarea normelor de drepturile omului⁷⁶. În cazul curților gacaca, s-a adus următorul argument: acestea „sunt stabilite prin lege, vor aplica această lege (...) pedepsele vor fi executate în închisori de stat (...) ce anume mai este necesar pentru a trage concluzii în favoarea aplicării normelor internaționale în materia drepturilor omului?”⁷⁷

Atât Ruanda, cât și Burundi au ratificat Carta Africană a Drepturilor Omului și Popoarelor și Pactul Internațional cu privire la Drepturile Civile și Politice (PIDCP)⁷⁸, care în art. 7 din Cartă, respectiv art. 14 din Pact reglementează dreptul la un proces echitabil. Aceste articole coroborate oferă aproximativ aceeași protecție juridică precum articolele corespunzătoare din instrumentele europene de protecție a

⁷⁴ Avocats sans frontières, Justice pour Tous au Rwanda. Rapport Semestriel. 1er semestre 1999, Bruxelles, Kigali, septembrie 1999, p. 41.

⁷⁵ Seminarul a fost organizat de către Comisia Africană a Drepturilor Omului și Popoarelor.

⁷⁶ S. Vandeginste, Justice, Reconciliation and reparation after genocide and crimes against humanity: the proposed establishment of popular gacaca tribunals în Rwanda, All-Africa Conference on African Principles of Conflict Resolution and Reconciliation, United Nations Conference Centre, Addis Ababa, 8-12 November 1999, p. 29.

⁷⁷ Idem, p. 29.

⁷⁸ Ruanda a ratificat PIDCP pe 16 aprilie 1975, iar Burundi pe 9 mai 1990.

drepturilor omului⁷⁹. Violările drepturilor omului în cadrul proceselor gacaca converg, în general, în jurul *dreptului la un proces echitabil*.

Astfel, în ceea ce privește *dreptul de a fi judecat de către un tribunal competent, independent și imparțial* [art. 14 alin. (1) din PIDCP] există mari semne de întrebare referitoare la competența, independența și imparțialitatea jurisdicțiilor gacaca. Curțile gacaca sunt constituite din judecători neprofesioniști, care au beneficiat de o formăție profesională de doar câteva zile și care sunt confruntați cu probleme juridice extrem de complexe. În plus, unul dintre principiile pe care se bazează gacaca este de a încredința cauza unor persoane care au o bună cunoaștere a cauzei și de a judeca conform convingerilor personale. Garanțiile de competență, independență și imparțialitate a instanței derivă din principiul separației puterilor în stat. Însă într-un regim de mână forte precum cel ruandez, în care politicul a pătruns la toate nivelurile, independența unui astfel de sistem „neprofesionist” de justiție, precum și imparțialitatea judecătorilor nu de puține ori considerați ca aserviți puterii, este pusă la îndoială.

Dreptul la existența unei ședințe publice [conștință în art. 14 alin. (1) teza a II-a] este însă de necontestat, întrucât publicitatea este de esență judecății gacaca, implicând o largă participare populară a comunității. Cu excepția cazurilor de viol⁸⁰, care potrivit culturii ruandzeze aduc atingere gravă onoarei și vieții particulare a victimei, care nu se judecă în ședință publică, toate celelalte cazuri de competență gacaca sunt judecate public, iar pronunțarea hotărârii se face în ședință publică.

Procedura în fața gacaca prezintă grave încălcări ale *presumției de nevinovăție* reglementată în art. 14 alin. (2) din PIDCP potrivit căruia „orice persoană acuzată de comiterea unei infracțiuni este presupusă nevinovată până ce vinovăția sa va fi legal stabilită”. Judecătorii gacaca pornesc de la ideea preconcepută că învinuitul a săvârșit actul incriminat și, în administrarea probelor bazate în special pe mărturiile supravie-

⁷⁹ Articolul 7 din Carta Africiană a Drepturilor Omului și Popoarelor oferă o protecție juridică mai restrânsă decât art. 6 din Convenția europeană a drepturilor omului, stipulând următoarele:

„Orice persoană are dreptul de a fi audiată. Acest drept cuprinde: a) dreptul de a recurge la organele naționale competente împotriva actelor de violare a drepturilor sale fundamentale recunoscute și garantate prin convenții, legi, regulamente și cutuma în vigoare; b) dreptul de a fi presupus nevinovat până vinovăția a fost dovedită de către o instanță sau tribunal competență; c) dreptul de a se apăra, inclusiv dreptul de a fi apărat printr-un apărător ales de el; d) dreptul de a fi judecat într-un termen rezonabil de către o instanță imparțială sau tribunal.

Nimeni nu poate fi condamnat pentru un act sau omisiune, care nu constituia infracțiune la momentul comiterii. O pedeapsă care la momentul faptei nu era prevăzută, nu poate fi aplicată. Pedeapsa este personală și nu poate fi aplicată decât făptuitorului”.

⁸⁰ Articolul 14, alin (1), teza a II-a dispune: „Sedinta de judecată poate fi declarată secretă în totalitate sau pentru o parte a desfășurării ei, fie în interesul bunelor moravuri, al ordinii publice sau al securității naționale într-o societate democratică, fie dacă interesele vieții particulare ale părților în cauză o cer, fie în măsura în care tribunalul ar socoti acest lucru ca absolut necesar, când datorită circumstanțelor speciale ale cauzei publicitatea ar dăuna intereselor justiției; cu toate acestea, pronunțarea oricarei hotărâri în materie penală sau civilă va fi publică, afară de cazurile când interesul minorilor cere să se procedeze altfel sau când procesul se referă la diferende matrimoniale ori la tutela copiilor”.

țuitorilor genocidului, urmează constant această idee. Mii de ruandezi au fost arestați și deținuți perioade îndelungate fără ca acuzațiile care au condus la arestarea și detenția lor să fi făcut obiectul vreunei anchete, fiind reținuți doar pe baza unor afirmații nefondate și neverificate ale unor persoane care recurg la această modalitate pentru a-și rezolva conflictele personale⁸¹. Însăși Legea privind organizarea și funcționarea gacaca prevede că „persoanele care au comis crime de genocid pot recurge la procedura mărturiei, a pledoariei de culpabilitate și a scuzării în fața Prezidiului Jurisdicției Gacaca” (art. 62). Pledoaria de culpabilitate este uneori obținută prin recurgere la tortură sau la alte tratamente inumane sau degradante. S-a argumentat că guvernul ruandez a optat în favoarea prezumției de vinovăție și din motive financiare și organizatorice, fiind în imposibilitatea materială de a investiga fiecare caz în parte după regulile clasice. Resursele materiale precare constituie mai degrabă o scuză, întrucât lipsa de garanții de echitate în legea privind constituirea și organizarea curților gacaca se datorează mai curând „presumției de vinovăție” decât lipsei de resurse necesare pentru asigurarea unui proces echitabil. Presumția de vinovăție nu urmărește protejarea individului împotriva problemelor referitoare la acuzare, cum ar fi detenția preventivă⁸². Însă, în multe din cazuri, este vorba de arestări arbitrale și dețineri ilegale fără să existe despăgubiri pentru prejudiciul cauzat pornind de la existența *ab initio* a unei prezumții de culpabilitate.

Principiul egalității armelor, rezultat din economia art. 7 din Cartă și din art. 14 para. 3 din PIDCP⁸³, este iluzoriu în contextul judecății în fața gacaca, unde acuzarea are un avantaj substanțial asupra celeilalte părți. Acuzatul nu are şanse egale de a-și expune cauza și nici posibilitatea de a prezenta obiecțiuni la argumentele părții adverse, care nu de puține ori este susținută de întreaga comunitate. Egalitatea de arme trebuie apreciată în cazul dat și din prisma faptului că procesele penale în fața acestor mecanisme informale nu presupun participarea procurorului.

Principiul egalității armelor este o garanție a însuși *dreptului la apărare*. El prezintă următoarele garanții procedurale: dreptul de a fi informat, în termenul cel mai scurt, într-o limbă înțeleasă despre natura și motivele acuzației; dreptul de a dispune de timpul și înlesnirile necesare pregătirii apărării; dreptul de a fi judecat fără o întârziere excesivă; dreptul acuzatului de a se apăra singur sau de a beneficia de asistență unui apărător ales ori a unui apărător din oficiu dacă nu are mijloacele necesare pentru a-l plăti; dreptul la confruntarea cu martori; dreptul de a fi asistat gratuit de un interpret; dreptul de a nu fi obligat să mărturisească împotriva propriei persoane sau de a nu fi forțat să-și recunoască vinovăția. Este evident că în cadrul procesului penal în fața gacaca nu există aceste garanții procedurale pentru un proces echitabil. Explicația constă în carența mijloacelor materiale necesare, dar și în

⁸¹ Amnesty International, op. cit., p. 19.

⁸² D. Gomien, Introducere în Convenția Europeană a Drepturilor Omului, Ed. All, București, 1993, p. 50.

⁸³ Articolul 14 parag. 3 dispune: „Orice persoană acuzată de comiterea unei infracțiuni are dreptul, în condiții de deplină egalitate, la cel puțin următoarele garanții”.

proasta administrare a justiției în pofida standardelor internaționale privitoare la drepturile omului.

Astfel, în mod cert, înviniții de crime de genocid sau crime contra umanității din prima și a doua categorie (inclusiv cei judecați de instanțele de drept comun) nu dispun de înlesnirile necesare pregătirii apărării, întrucât nu au posibilitatea de a lua cunoștință de rezultatul investigațiilor desfășurate pe întreg parcursul procedurii. Evident, una din înlesnirile cele mai importante este de a lua legătura și de a beneficia de asistență unui apărător, aproape o imposibilitate în fața gacaca. Inculpații au dreptul de a se apăra ei însăși, de a răspunde în contradictoriu acuzațiilor ce li se aduc, însă nu dispun de un apărător din oficiu. În condițiile în care procedura de judecată este participativă, bazată pe implicarea întregii comunități puternic divizată etnic și supusă malversațiunilor și imixtiunilor politice, apărarea ar trebui să aibă un rol extrem de important. Problemele juridice sunt foarte complexe și depășesc capacitatea inculpațiilor de a se apăra singuri în fața multiplelor acuzații subiective ale comunității. Inculpații sunt de multe ori forțați, sub presiunea comunității locale, să mărturisească împotriva lor sau sunt judecați după ani lungi de detenție pe baza unor acuzații nefondate⁸⁴.

În ceea ce privește *dreptul de a cere examinarea de către o jurisdicție superioară a hotărârii de condamnare* [art. 14 alin. (5) din PIDCP] se ridică de asemenea mari semne de întrebare, întrucât examinarea hotărârii se face în fața unei jurisdicții superioare care funcționează la rândul ei cu încălcarea garanțiilor procedurale oferite de dreptul la un proces echitabil. Îngrijorător este și faptul că dreptul la apel este extrem de limitat, cu atât mai mult cu cât condamnările pronunțate pentru persoanele încadrate în categoria a doua pot merge până la condamnarea cu închisoarea pe viață. Procesul gacaca nu prezintă nici garanții ale respectării regulii *non bis in idem*⁸⁵ [art. 14 alin. (7) din PIDCP] în situația, spre exemplu, a persoanelor achitate de către jurisdicțiile de drept comun supuse spre rejudicare, în anumite cazuri, în fața curților gacaca.

Dintr-o analiză europeană a conformității mecanismelor informale de justiție cu normele internaționale de drepturile omului, rezultă în mod evident că aceste mecanisme, în special sistemul gacaca, prezintă masive violări ale drepturilor omului și a unor norme de drept penal și procedural penal. Nu trebuie să uitam însă că ne aflăm în sisteme de justiție tranziționale⁸⁶, în care, aşa cum s-a afirmat, „alegerea este,

⁸⁴ „Multe persoane au refuzat să depună mărturie contra celor acuzați de genocid, fie pentru că nu au asistat la crimele comise, fie pentru că considerau că acuzațiile erau nefondate. Refuzul de a depune mărturie a fost efectiv considerat drept trădare. Ne putem întreba căte persoane au cedat la presiunile exercitate de guvern” (Amnesty International, op. cit., p. 20).

⁸⁵ Potrivit acestei reguli „nimeni nu poate fi urmărit sau pedepsit pentru o infracțiune pentru care a fost deja achitat sau condamnat într-o hotărâre definitivă în conformitate cu legea și cu procedura penală a fiecărei țări” [art. 14 alin. (7) din PIDCP].

⁸⁶ Pentru mai multe considerente pe tema justiție post-conflict se poate vedea și Raportul Secretarului General al ONU „Rétablissement de l'état de droit et administration de la justice pendant la période de transition dans les sociétés en proie à un conflit ou sortant d'un conflit”, S/2004/616 din 23 august 2004.

foarte des, nu între variante ideale care respectă pe deplin drepturile omului și alte variante care violează drepturile omului, ci, adevărata provocare este de a pune în funcțiune un sistem care încalcă cel mai puțin drepturile omului⁸⁷. Din această perspectivă, dreptul la un proces echitabil trebuie balansat cu drepturile victimelor de a li se administra justiție într-un mod judicios, care include dreptul acestora la reparația prejudiciului cauzat și la aflarea verității. Într-o anumită măsură, chiar dreptul internațional oferă o oarecare flexibilitate, încrucișată potrivit art. 4 din PIDCP, „în cazul în care un pericol public excepțional amenință existența națiunii și este proclamat printr-un act oficial, statele părți la prezentul pact pot ca în limita strictă a cerințelor situației să ia măsuri derogatorii de la obligațiile prevăzute în prezentul pact cu condiția ca aceste măsuri să nu fie incompatibile cu celelalte obligații pe care le au potrivit dreptului internațional și ca din ele să nu rezulte o discriminare intemeiată numai pe rasă, culoare, sex, limbă, religie sau origine socială”. În ciuda faptului că această dispoziție nu justifică derogări excesive, ea a constituit unul dintre argumentele invocate de guvernul ruandez în fața criticiilor comunității internaționale cu privire la încălcările drepturilor omului.

De asemenea, în analiza acestor instituții, așa cum a fost pe bună dreptate observat de către Stefan Vandeginste, în aprecierea sistemului gacaca „nu trebuie comparat un sistem care violează dispoziții importante de drept penal și drepturile omului cu unul care nu încalcă astfel de dispoziții, ci trebuie comparate diverse practici, care sunt subrede și incomplete în lumea reală”⁸⁸.

Aceste observații nu trebuie să ducă la concluzia că standardele internaționale fundamentale privind protecția drepturilor omului nu trebuie respectate în cadrul mecanismelor tradiționale de justiție precum gacaca și bashigantahe, sau că ele nu ar avea un caracter universal, variind în funcție de cultura juridică în care sunt aplicate. Trebuie însă avute în vedere particularitatele acestor mecanisme, rolul lor în cadrul societății africane, cât și funcția complementară administrării justiției, cea de reconciliere socială. S-a apreciat că obiectivele justiției tranziționale, și anume: tragerea la răspundere a vinovaților, reconcilierea, găsirea adevărului și repararea prejudiciului nu pot fi realizate una fără cealaltă⁸⁹. De aceea, mecanismele informale de justiție sunt un forum de dialog social și de administrare a justiției, capabile să promoveze reconcilierea și unitatea.

Recurgerea la formulele tradiționale de justiție în Ruanda și Burundi apare în contexte sociale, materiale și politice excepționale, care impun la rândul lor recurgearea la sisteme excepționale de administrare a justiției. În situația extrem de dificilă din Ruanda, ca urmare a genocidului, este greu de afirmat că ar fi existat o alternativă „modernă” viabilă la curțile gacaca, care să judece într-un timp rezonabil numărul extrem de mare de cazuri. Tribunalul Penal Internațional pentru Ruanda funcționează

⁸⁷ S. Vandeginste, Justice for Rwanda, 10 years after: some lessons learned for transitional justice, 2004, p. 2.

⁸⁸ P. Urvin, The introduction of a modernized gacaca for judging suspects of participation în the genocide and the massacres of 1994 în Rwanda. A Discussion Paper, Bruxelles, iunie 2000, p. 5.

⁸⁹ S. Vandeginste, op. cit., 2004, p. 5.

cu deplina respectare a drepturilor omului garantate de convențiile internaționale, însă poporul ruandez a obținut puțină satisfacție socială⁹⁰ având în vedere modul de aplicare a legii și lentoarea TPIR. În schimb, gacaca prezintă potențialul judecării tuturor cazurilor în următorii cinci ani⁹¹ și al acceptării pe o bază socială mai largă a hotărârilor de condamnare a genocidarilor. În acest context, încălcarea anumitor drepturi incidente dreptului la un proces echitabil, ca spre exemplu dreptul de a beneficia de asistență unui apărător din oficiu în cazuri individuale, pare mai lesne de înțeles dată fiind alternativa, adică promovarea unei culturi a impunității.

Trebuie luată în considerare și diviziunea clară în cultura juridică africană între justiția punitivă și justiția reparatoare, aceasta din urmă având prevalență întrucât nu oferă doar garanția pedepsirii culpabililor, ci mai ales premisele sudării țesutului social distrus și ale reconstruirii de pe această bază a unității în cadrul unor societăți polarizate social. De aceea, perpetuarea unei culturi a drepturilor omului în țări care ies din conflicte violente precum Ruanda și Burundi nu este posibilă fără o munca permanentă și comună de reconciliere socială.

⁹⁰ O sursă a frustrărilor victimelor care au supraviețuit, cu privire la funcționarea TPIR, este și lipsa posibilității de a se constitui parte civilă pe care o consacra Regulamentul de procedură al TPIR. A se vedea *G. Ndoba, Les Victimes face à la justice. Rwanda, 2 ans après les génocide: quelles juridictions pour quels criminels?*, în *De Nuremberg à la Hayes et Arusha*, Alain Destexhe et Michel Foret ed., Bruxelles, Bruylant, 1997, p. 98.

⁹¹ *Ch. Mironko*, op. cit., p. 34.